

Sanayî Sosyolojisi ve Mahiyeti

Dr. Amiran KURTKAN

Şikago'da Western Electric Company'de 1924 ve 1927 yılları arasında yapılan ışıktandırma tecrübeleriyle başlamış olan Sanayi Sosyolojisi, üstihsalin verimliliğinin (prodüktivitesinin) işçinin psikolojisi ile yakından ilgili olduğu hakikatini ortaya koymuştur. Bir grup âzası olarak işçinin kendi mesai arkadaşlarına ve âmirlerine karşı taşıdığı duyguların prodüktivite üzerinde kuvvetle müessir olduğu tecrübelerle tesbit edilmiş münakaşa götürmez bir hakikattir. Bundan ötürü bugünkü konferansımızda Amerika'daki tatbikata ait izahların lüzumsuz bir tekrarı yapacak değiliz. Biz, sanayi sosyolojisinin bilhassa Türkiye bakımından taşıdığı ehemmiyeti bir kıymet hükmüne tâbi tutmaya ve Amerika'da yapılan tecrübeler neticesinde elde edilmiş olan prensiplerin memleketimizde ne dereceye kadar ve ne gibi şartlarla kabili tatbik olduğu hususunu muhakeme etmeğe çalışacağız.

Şu halde, takip etmemiz gereken muhakeme sanayi sosyolojisinin kendiliğinden meydana çıkmasına imkân veren, hattâ bunu zarurî kılan sosyal şartları *zamanî* ve *mekânî*, bakımlardan tahlile tâbi tutmamıza yarayan bir metoda dayanacak ve her şeyden evvel şu iki suali cevaplandırmağa bizi zorlayacaktır:

I — Sanayi sosyolojisi niçin ancak 20 inci asırda doğdu?

II — Sanayi sosyolojisi niçin evvelâ Amerika'da doğdu?

Tarihî çağların sert ve kat'î hudutlara dayanan mutad tasnifi her memlekette aynen tatbik edilemeyecek derecede mücerret olduğu cihetle, bu suallerden birincisine vereceğimiz cevabın sanayi sosyolojisinin doğmasını gerektiren 20. asır atmosferine henüz erişebilmiş olup olmadığımızı tayin bakımından ehemmiyetli telâkki edilebileceğini zannet-

mekteyiz. İkinci suale verilecek cevap ise Amerikan cemiyetinin Batı Avrupa memleketlerinden dahi az çok farklı olan bazı hususiyetlerinin Amerika'da sanayi sahasındaki beşerî münasebetler üzerinde vâki tesirlerini hatırlamamıza yardım edecek ve bunları Türkiye'de mevcut şartlarla mukayese etmemize imkân verecektir.

1 — Sanayi sosyolojisi niçin 20. asırda doğdu?

Bu suali cevaplandırabilmek için iki nokta üzerinde duracağız:

a) İşçini "insan" telâkki edilebilme sıfatı:

Sanayi sosyologlarıneca sık sık kullanılan "işçiye insanî surette muamele etme" ibaresi üzerinde durmak ve umumiyetle 20. asra mal edilmek istenen "işçiye insanî muamele edilmesi" fikri ile "sanayi sosyolojisinin doğuşu" vakiası arasında bir sebep - netice münasebeti kurmak istersek Amerika'daki tatbikatta iktisadî hedefleri olan sanayi sosyolojisinin bir illet olarak rol oynadığını, işçiye insanî muamele edilmesi keyfiyetinin ise ancak bunun neticesini teşkil ettiğini ifade edebiliriz.

Filhakika, Western Electric Company'de yapılan tecrübeler istihsalin arttırılması gayesine matuftu ve bunun için de en müsait ışıklandırma şartlarının tayinini hedef edinmişti¹. Böyle bir gayenin gerekli kıldığı ışıklandırma tedbirleri fazla yumurta istihsalı için fennî kümeslerde tavuklara dahi tatbik edilmektedir ve kanaatimizce "insanî muamele" telâkki edilmelerini gerektiren bir tarafları yoktur. Produktiviteyi arttırmak hedefini gütmelerinden ötürü bu tedbirlerin olsa olsa mahz iktisadî bir karaktere sahip oldukları söylenebilir. Eğer, sadece produktiviteyi arttırmak gayesiyle yapılan muhtelif derecelerde ışıklandırma tecrübeleri sonunda istihsal artışının, bir grup işçinin tefrik edilerek, onlara insanî muamele edilmiş olması vakiası ile münasebettar bulunduğu tamamen tesadüfî olarak keşfedilmiş ve bilâhare bu keşiften istihsal arttırmak gibi sırf iktisadî bir gayenin tahakkuku için istifade yoluna gidilmiş ve bu maksatla da işçinin davranışları ve ruhiyatı ile meşgul olunmuş ise bunun "insanî" olmaktan ziyade "iktisadî" gaye taşıyan bir hareket telâkki edilmesi gerekeceği pek tabiidir.

Şu halde, üzerinde düşünmemiz gereken başka bir mesele ile karşı karşıya bulunuyoruz. Madem ki gaye işletmenin istihsal faaliyetlerinde produktivitenin artmasını teminden ibaretti, bu davranış, işletme içi

(1) Frank Miller, Amerikada Sinaî Sosyoloji, Çeviren: Dr. A. Kurtkan, Sosyoloji Konferansları, 1960-61, Sf. II.

bir iktisadî tedbir olarak umumî iktisat ilminden çok evvel inkişaf etmiş olan işletme iktisadî'nin kadrosu dahilinde neden asırlar boyunca yer alamadı da böyle bir tatbikat ancak 20. asırda sanayi sosyolojisinin zuhuru ile mümkün olabildi? Filhakika Alman iktisatçılarından Walter Eucken'in de belirttiği gibi², mevcut iki nevi iktisadî faaliyetten, yani bir merkezden idare edilen "mikro-ekonomik" faaliyetler ile serbest piyasada cereyan eden "makro-ekonomik" faaliyetlerden birincisi gözle takibi mümkün müşahhas belirtilere sahip olduğu için İşletme İktisadî İlmi Umumî iktisattan çok evvel inkişaf etmiştir. Henüz sosyal müesseselerin tam mânâsıyla diferansiye olmadığı ve aile'nin aynı zamanda iktisadî bir ünite durumunda olduğu M.E. 700 yıllarında dahi meşhur Yunan şairi *Hesiod* manzûmelerinde, kapalı ev iktisadiyatını tedkik ederek İşletme İktisadî'nin babası unvanını kendisine kazandıracak olan bazı prensipler vaz ediyor, miras yüzünden mahkemeye düştüğü erkek kardeşine hileli yollardan vaz geçerek prodüktif işletme metodlarını tatbik etmesi tavsiyesinde bulunuyordu.

Demek ki, gözle takibi kolaylıkla mümkün olan müşahhas mahiyetteki mikro-ekonomik faaliyetler çok eski devirlerden beri mütefekkirlerin nazarı dikkatini çekmişti. Fakat buna rağmen esaret işkenceleri gibi, proletarya sefaleti gibi prodüktiviteyi düşürücü mahiyette bulunan ve iktisadî prensiplere uygun düşmeyen gayri insanî ve gayri iktisadî muameleler uzun asırlar boyunca cereyan edegeldiler.

Gerçi, tarihte işletme içi münasebetler nizamının hemen hemen hiç bir gayri insanî muameleye cevaz vermediği loncalar devri gibi çağların idrak edilmiş olduğu da bir hakikattir. Fakat, orta çağın esnaf teşekküllerinin mensupları arasındaki insanî münasebetler şuurlu olarak ihtiyar edilen davranışlar olmayıp, örflerden ve âdetlerden doğuyordu. Bunların prodüktiviteyi yükseltici tesirleri olsa bile bu davranışlar ne husule getirecekleri iktisadî tesirlerin hesaplanmış olmasının ne de insanî davranış arzusunun bir neticesini ifade etmiyor, her usta, her çırak ve her kalfa arasında birinden diğerine zerre kadar farketmiyen bir nizamın cemaatvâri tatbikatını teşkil ediyordu. Yani "insanî davranış" ile prodüktivite" gayesi arasında dahi bilerek ve isteyerek tahakkuk ettirilen hiç bir sebep-netice bağı mevcut değildi. Bu davranışlar mihanikî bir mahiyet taşıyordu.

Halbuki cemaat hayatından cemiyet hayatına geçişi temsil eden büyük sanayi devrinin başlamasından 20. asra kadar oldukça uzun bir dev-

(2) Rustow, İktisadî Doktrinler Tarihi Ders Notları.

re geçmiştir. Bu devrede menşei cemaat an'anelerinden doğan insanî davranışlar yok olduğu gibi, prodüktiviteyi arttırma gayesinden tevelüt eden işçiye müteveccih bir insanî davranışa da (bir kaç münferit vak'a istisna edilirse) rastlamak mümkün değildir. İşletme dahilinde prodüktiviteyi arttırmak için alman tedbirler uzun zaman makineyi ıslaha yarayan teknik keşifler olmuştur. Bu keşifler bidayette istihsalin prodüktivitesini arttırmakla beraber, bir noktadan sonra bu artış artık hacmi çok büyüyen işletmede aşırı ihtisaslaşmanın doğurduğu işe karşı bıkkınlık ile müvazi olarak yürümeğe başladı. Buna rağmen işletme içi istihsal unsurlarından biri olarak makine her teknik keşif vesilesiyle ehemmiyetle tekrar tekrar ele alındığı halde (sırf iktisadî gaye ile de olsa) bir prodüktivite konusu olarak "insan" 20. asra kadar esaslı bir şekilde ele alınmadı. Halbuki insanın "insan" olma sıfatı her asırda mevcut olagelmiş bir hususiyeti idi.

Su halde, bu konuya 20. asırda teveccüh edilmesi "İşletme" den ziyade, onun içinde bulunduğu sosyal gestaltta (sosyal bütünde) vuku bulan bir istihalenin ancak asrımızda tamamlanmış olmasından mütevellittir. Bu istihale neydi?

Bu istihale işçinin "insan" veya "işçi" olarak değil, fakat *vatandaş* olarak mevcudiyetini hissettirmesi ile tahakkuk edecek bir istihale idi. Burada "Vatandaş" tâbirini "insan" ve "işçi" tâbirlerine tercih etmemiz sebepsiz değildir. Sosyoloji nazarında "insan" mücerret olarak hiç bir mâna taşımayan bir tâbirdir. İnsan, hayvandan ve nebattan muayyen biyolojik hususiyetleriyle ayrılan muayyen bir canlı nev'idir. Biz onu ancak bir haklar ve münasebetler nizamı içinde sosyal bir varlık telâkki ediyoruz. İşte, "vatandaş" kelimesi sosyal bir muhit içinde ele alınan "insan" i yani, "sosyolojik mânada insan" ı ifade ediyor. Onun içindir ki "vatandaş" tâbiri insanı (psikolojik mahiyette olanları da dahil olmak üzere) bütün canlılık fonksiyonları ile ele alan biyolojideki insan tâbirinden, veya onu işletme içi istihsal faaliyetleri ile tıpkı kapital veya tabiat unsuru gibi bir istihsal âmili olarak ele alan iktisattaki "işçi" tâbirinden çok farklıdır.

Az evvel de belirtmiş olduğumuz gibi 20. asrın sanayi sosyolojisi tecrübelerinde insanî davranışın teşvikini gerektiren neticeler alınmış ise de "insanî davranış" neticeyi teşkil ediyor, prodüktivite gayesi ise illet durumunda bulunuyordu. Bundan ötürü sanayi sosyolojisinin 20. asırda doğmasının saiki olarak insanî davranışın benimsenmesi üzerinde ısrar edemeyeceğiz. İnsanların en şiddetli silâhlarla birbirlerini öldür-

me yollarını araştırdıkları bir asırda insanî davranışların yaygınlığından bahsedebilmek her halde çok erkendir.

Binaenaleyh biz sanayi sosyolojisinin 20. asırda zuhur edişi keyfiyetini başka bir mefhumla izah etmek istiyoruz. Bu mefhum az evvel de belirttiğimiz gibi sosyolojik bir mâna ve mahiyet taşıyan ve 18. ci, 19. cu ve 20. ci asırları kaphyan üç inkilâp merhalesinden geçtikten sonra ancak günümüzde en mükemmel şeklini bulmuş olan vatandaşlık mefhumudur. İşçinin sosyolojik mânada "vatandaş" sıfatını iktisap edememiş bulunduğu memleketlerde Amerika ve Batı Avrupa memleketlerinde tatbik sahası bulabilen sanayi sosyolojisinden aşırı faydalar ümit etmek bütüncü (Gestaltçı) sosyolojik görüşten mahrum bir davranış olur. Bunun içindir ki sanayi sosyolojisinin ancak 20. ci asırda zuhuruna ve inkişafına imkân veren vatandaşlık mefhumunun ve onu meydana getiren üç inkilâp merhalesinin kısaca belirtilmesi, memleketimizde sanayi sosyolojisi tedbirlerinin başka ne gibi tedbirlerle birlikte tahakkuk ettirilmesi gerektiği hususunun anlaşılması bakımından da ehemmiyet taşımaktadır.

b) İşçinin "vatandaş" telâkki edilebilme sıfatı:

Ancak asırımızda bazı Avrupa memleketlerinde ve Amerika Birleşik Devletlerinde en mütakâmil şeklini bulmuş olan vatandaşlık müessesesi 18. ci, 19. cu ve 20. ci asırlarda vukubulan üç inkişaf merhalesi geçirerek bu günkü seviyesine ulaşabilmiştir³.

Bunlardan birincisi *Sivil Haklar* merhalesi olup insanların sivil fertler sıfatıyla haiz oldukları konuşma hürriyeti, düşünce ve iman hürriyeti, mülkiyet ve kontrat hürriyeti, adalet hakkı gibi garb medeniyetine mensup memleketlerde 18. ci asırda tahakkuk ettirilmiş bulunan bütün hakları kavrar.

İkinci merhale *Siyasî Haklar* safhasıdır. 19. cu asırda elde edilmiş olan bu haklar ferdin, bir cemiyetin âzası olarak onun idaresine siyasî bakımdan iştirakini tazammun eder ve bunları gerçekleştiren müesseseler de parlamentolar ve mahallî meclislerdir.

Üçüncü merhale 20. ci asra tesadüf eden *Sosyal Haklar* merhalesidir. Bu haklar da müsavat esasları dahilinde cemiyette câri olan sosyal ve ekonomik seviyeyi fertlere garanti edecek olan "bedava tahsil siste-

(3) T.H. Marshall, *Citizenship and social class*, Cambridge, 1950.

mi". "sosyal sigortalar" ve "sosyal hizmetler" gibi kanuna dayanan müesseseleri tazammun eder.

Bu hakların tarihte nasıl bir seyir takip ettiğini kısaca hatırlatmak istersek diyebiliriz ki, feodal cemiyette statüler, müsavatsızlığı garanti ediyordu. Cemiyetin âzası olan asil veya avam, hür veya serf, bütün fertler arasında bir haklar ve vazifeler müsavâtı yoktu. Müsavat ancak ayrı ayrı her bir sınıfın kendi hudutları dahilinde câri idi.

Orta çağ cemiyetinde sınıfların müsavatsızlığı esasına karşı vazedilmiş hemşehrilikten doğma bir müsavât prensibi hâkimdi. Fakat bu türlü spesifik haklar ve vazifeler müsavâtı *mahallî* idi. Halbuki vatandaşlık mefhumunun tarihçesi *millî* oluş keyfiyeti ile başlıyor.

Vatandaşlık müessesesinde meydana gelen inkişaf iki istikamet takip etmiş ve bunlardan birincisi "kaynaşma", ikincisi ise "ayrılma" temayülü olmuştur. Kaynaşma coğrafi bakımdan, ayrılma ise fonksiyonel bakımdan tahakkuk etti. Böylece bir taraftan köy cemaati, şehir ve lonca âzalı gibi mahallî esaslara dayanan haklar sistemi tedricen yok olurken diğer taraftan da vatandaşlığın üç elemanının yani, sivil, siyasî ve sosyal hakların dayandığı müesseseler birbirinden ayrılarak her biri kendi istikametinde ve kendi sür'atıyla ilerledi. Bunların üçünün yanyana ve aynı hizaya gelebilmeleri ancak asrımızda mümkün olabilmıştır.

Fakat vatandaşlık müessesesinin ancak 20. ci asırda en mütakamil seviyesine varmış olduğunu belirtmekle daha evvelki asırlarda hiç mevcut olmadığını ifade etmek istemiş değiliz. Mevzuubahis üç merhale daha az mütakâmilden daha mütakâmile ulaşan merdivenin basamaklarıdır. Vatandaşlık meselâ İngiltere'de hiç değilse 18. ci asrın başlarından beri tedricen inkişaf eden bir müessese olmuştur. Böyle olduğu içindir ki "vatandaşlık" müessesesi ile "kapitalist" sistemin yanyana inkişaf ettiklerini kabul etmek zorundayız. Tam bir müsavâtın hiç değilse teorik olarak tahakkukunu ifade eden "vatandaşlık" ile bir müsavatsızlık sistemi olan "kapitalizm" in imtizacı keyfiyetinin tahakkukunda rol oynayan başlıca âmil 19. cu asrın sonlarında tanınan siyasî hakların en başarılı neticelerinden biri olan kollektif pazarlık hakkı olmuştur. Böylece sosyal terakki, sosyal emniyet ve asgarî ücret gibi sosyal haklar elde edilmeğe çalışılarak değil, esasen mevcut sivil haklardan biri, yani müsavatsızlığı muhafaza için dahi zarurî olan mukavele ve kontrat hakkı kullanılarak temin edilmeğe çalışılıyordu. Bunun içindir ki sosyal haklar şiddetle ferdî olan bir mebdeden hareket ettiler ve kapitalizmin ferdîyetçi safhası ile tam bir intibak ve âhenk halinde bulunabildiler.

Sanayi sosyolojisi tatbikatına zemin teşkil edecek bir sosyal muhitte behemahal gerçekleşmiş olması lâzım gelen bu üç inkilâbın, yani sivil siyasi ve sosyal haklara taâllük eden inkilâpların, mevzuubahis tatbikatın muvaffakiyetle yürütülmesi hususunda haiz oldukları ehemmiyeti uzun boylu izaha lüzum yoktur. Sanayi sosyolojisi ancak ücretlerin ulu orta düşürülmesi veya sosyal güvensizlik tehlikesinin lâkaydi ile karşılanması imkânının bir haklar ve mes'uliyetler nizamı ile önlenmiş bulunduğu memleketlerde müessir bir rol oynayabilir. Çünkü insan, her şeyden evvel fiziki mevcudiyetini idame hususuna ehemmiyet atfeden bir mâhliktir. İnsanı muameleye maruz kalarak çalışma ihtiyacı ancak ikinci plânda bir ehemmiyet taşıyabilir. Bunun içindir ki sivil, siyasi ve sosyal inkilâpların garb memleketlerinde fertlere garanti ettiği haklar nizamı alt tabakalara sosyal mücadele gücü kazandırarak ücretlerin yükselmesine imkân hazırlamak suretiyle sanayi sosyolojisi tarafından takip edilmesi zarurî olan bir safhanın tamamlanmasını mümkün kıldı.

Bu salhayı sanayi sosyolojisi safhasının takip etmesi zarurî bir inkişaf seyri halinde tecelli etmiştir. Filhakika ferdin gelirinde vuku bulan her artışın marjinal faydasının gitgide azalan bir seyir takip ettiği mâlumdur. Bundan ötürü ücretlerin artışı işçinin mânen tatmini hususunun ehemmiyet kazanmasında müessir olmuştur⁴.

Ücret artışlarının eski ehemmiyetini kaybedişinde sosyal hizmetlerin de büyük rolü olduğu ifade edilebilir. Kifayetli bir vasat hayatın bütün icaplarının (tahsil, tedavi ve sair ihtiyaçların) sosyal yardım ve hizmetlerle cemiyet tarafından ferde garanti edildiği memleketlerde, sosyal haklar kazanç arzusunun fertler üzerindeki müsevvik rolünü körlemedi. İngiltere'de Bristol Institute of Education tarafından yakın zamanlarda incelenmeye tâbi tutulmuş bir kısım talebeler içinde %86 sı mâkûl bir ücret kazanabilecekleri alâka duydukları bir işi tercih ettiklerini bildirmişlerdir. Çok para kazanmak istediklerini bildirenlerin nisbeti ise sadece %9 dan ibaret olmuştur⁵.

Şu halde, ücret artışlarının prodüktivite üzerinde müessir bir rol oynayamadığı (vatandaşlık müessesesinin inkişaf etmiş bulunduğu) memleketler sanayi sosyolojisi için iyi bir zemin teşkil etmektedirler. Böylece prodüktivite artışı psikolojik tatmin yolu ile temin edilmeye çalışılmaktadır. Türkiye'nin şartlarına taâllük eden müteakip izahlarımızda da ay-

(4) Sabahaddin Zaim, Sosyal siyaset araştırmaları, Sosyoloji Konferansları, İstanbul, 1960-61

(5) Manshall, aynı eser.

rica üzerinde durulacağı gibi, beşerî münasebetler problemini sırf işletme içi (mikro-sosyolojik) bir problem telâkki etmek bundan ötürü hatâhdır. Bir memleketin bütün sosyal atmosferine hâkim olan vatandaşlık müessesesinin haiz olduğu mükemmeliyet seviyesinin bu problemle inkâr edilemeyecek derecede kuvvetli bir alâkası vardır.

Fakat buraya kadarki izahatımız sivil, siyasî ve sosyal hakların tahakkukunda önder memleket durumunda bulunan İngiltere'nin değil de Amerika Birleşik Devletlerinin sanayi sosyolojisine öncülük etmesini gerektiren sebepleri kavramamıza kâfi değildir. O halde şimdi sanayi sosyolojisinin tatbikî bir sosyoloji dalı olarak evvelâ Amerika'da zuhur ve tekâmül etmesini gerektiren âmilleri ele almaya çalışabiliriz.

II — Sanayi sosyolojisi niçin evvelâ Amerika'da doğdu?

Bu suali cevaplandırabilmek için Amerika Birleşik Devletlerinin Avrupanın ileri sanayi memleketlerine nazaran farklı olan bazı hususiyetleri üzerinde durmak mecburiyetindeyiz:

a) Tarihî Faktör:

Evvelâ Amerika Birleşik Devletlerinin tarihi nisbeten kısa bir memleket olduğuna işaret etmeliyiz. Avrupanın ise uzun bir tarihi vardır ve bu tarih iktisadî istismarlara yer veren bir çok sosyal vetirelerle yüküldür. Fazla derinlere inmiyerek sadece kapitalizmin başlangıcından günümüze kadar olan devreyi nazarı dikkate alırsak istismar faaliyetlerinin evvelâ ticarî kapitalizm sahasında tezahür ettiğini müşahede edebiliriz.

Kapitalist bir zihniyetle bilinmeyen uzak denizler ötesindeki vahşi insanların ülkelerine ayak basan ilk İngiliz gemicileri oralardaki yerli halkı kolayca istismar edebiliyorlar ve meselâ bir tek Sheffield bıçağı ile uzun bir fildişini veya bir torba dolusu altın tozunu trampa ediyorlardı⁶. Sanayi faaliyetleri şüphesiz ticaret sektöründen daha fazla insanı istihdam ediyordu. Fakat sanayicilerin millî gelire ekledikleri değer ticaret sektörünün eklediği değere nazaran düşüktü. 1750 de İngiltere'nin bütün nüfusu 6 milyondan biraz fazla iken ziraattan sonra ehemmiyet itibariyle sanayi değil, fakat ticaret sektörü geliyordu. Ticarî faaliyetlerin artması ile sonraları şüphesiz aynı fildişi birlerce bıçak mukabilinde değiştirilmeye başlandı ve bu da Sheffield'deki bıçak imalâtını (işletme adedi ve istihsal miktarı itibariyle) arttırdı. Fakat bu durum ancak 18. ci

(6) E. Welbourn, A social and industrial History of England, London, 1920.

asrın sonlarında müşahede edilebildi. Bu defa 18. ci asrın sonlarından itibaren, teknik keşiflerin de yardımıyla ticarî kapitalizmin yanı sıra ve hattâ onu ikinci plâna iterek sınaî kapitalizm gelişmeğe başladı ve müstemlekeci politika yavaş yavaş yerini iktisadî istismara terketti. Parça başına mâliyet masrafları düşük olan büyük işletmelerle rekabet edemiyen küçük sanat ülkeleri (ve bu arada Türkiye) ise batı memleketlerindeki sanayi kapitalizminin istismar hedeflerini teşkil ettiler .

Kapitalist zihniyetin batı memleketlerinin hudutları dahilinde iştihasını cezbeden istismar unsuru ise işçi idi. Ücret düşürme suretiyle tatbik edilen kabaca istismardan işçi produktivitesini arttırma safhasına, yani ilmi istismar devrine geçiş Avrupa memleketlerinde ancak uzvi bir seyir takip etti. Uzun bir tarihe mâlik olan, ticarî, sınaî kapitalizm devrelerinden geçen, müstemlekecilik iddialarını tedricen terkederek batı Avrupa memleketleri işçinin ilmi yoldan istismarı safhasına birden bire geçemezlerdi. Uzun ve sürekli tarihlerinin devamlılığı gereğince bu geçiş ancak uzvi bir seyirle mümkün olabilecekti.

Halbuki, Amerika Birleşik Devletleri müstemlekecilik safhası geçirmemişti. Bilâkis kendisi bir müddet için müstemleke durumunda kalmıştı. Şu farkla ki, örfleri ve âdetleri ile ve teşekkül etmiş sosyal müesseseleri ile batının medeniyet seviyesinden çok geri şartlara ve zihniyete sahip olan diğer müstemlekelerin aksine olarak Amerika, insan unsurunu batıdan naklen alan, batı medeniyetinin zihniyet ve esprisi ile mücehhez bir ülke idi⁷. Fakat aynı zamanda müstemleke durumunda idi. Onun içindir ki dışarıya karşı kuvvetli olabilmek için birbirlerini değil tabiat kuvvetlerini istismar etmek lâzım geldiği hususundaki önsezi Amerikan halkının zihninde öteden beri yer etmiş ve bu sezis bilâhare işçinin verimini ilmi yollardan arttırmak çârelerinin bulunmasına imkân vermiştir. İşte, sanayi sosyolojisi bu yollardan biridir.

b) Tabiat faktörü :

Amerika Birleşik Devletlerini dünyanın diğer memleketlerinden ayıran ikinci fark Amerika'da mevcut tabii servetlerin bolluğudur. Toprakları dünya topraklarının %5.7 sini teşkil ettiği halde nüfusu dünya nüfusunun yirmide birinden ibarettir. Bir çok esaslı maddelerin istihsali

(7) Z. F. Fındıkoğlu, Sanayi müesseselerinde insanlararası münasebetler teorisi, İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt: XXI Sayı: 1-4 Sf. 167

bakımından membaları dünya membalarının bir çeyreği ile üç çeyreği arasında değişen bir nisbet arz ediyor*.

Bu durumun sanayi sosyolojisinin zuhuru ve inkişafı üzerindeki tesirlerini iki noktada hülâsa edebiliriz.

Evvelâ istihsal âmillerinden ikisi, yani "emek" ve "tabiat" unsurları bakımından "emek" lehine mevcut bir üstünlüğe işaret etmek mecburiyetindeyiz. Emegın tabiat membalarına nazaran kıt olduğu her memlekette ise ücretler yüksektir. "Emek" ve "tabiat" arasındaki bu münasebet o kadar mühimdir ki ikisi arasındaki nisbetin kısa zamanda değişmesi sosyal inkişâplara bile yol açabiliyor.

Meselenin ehemmiyetini İngiltere'nin tarihinden alınabilecek bir misalle, müşahhas bir şekilde belirtebilmek imkânına sahibiz. İngiltere'de 14. cü asrın başlarında (1348-1349 da) bir vebâ salgını sonunda nüfusun yarısına yakın birkısmı iki seneden kısa bir zaman içinde ölünc, hayatta kalan köylüler işçi kıtlığı yüzünden lordların işletemedikleri metruk araziyi zilyet olarak tasarruflarına aldılar ve zamanla bu arazinin sahibi durumuna geçerek bu defa kendileri ücretle işçi çalıştırmaya başladılar. Bu suretle bir çiftçi orta sınıfı teşekkül etmiş ve 13. cü asrın "serfler cemaati", şimdi servet farklarının, iş bölümünün ve paralı ekonominin câri olduğu bir "köy cemiyeti" haline inkişâp etmişti". Bu sosyal inkişâbın ehemmiyeti üzerinde konuşmayı fuzûlî addediyoruz.

Şu halde tabii kaynaklara nazaran işçinin kıt oluşu işçiliğın değerini arttırmaktadır. Batı Avrupanın ileri sanayi memleketlerinden farklı olarak geniş tabii imkânlarla sahip bulunan Amerika'da sanayi işçisi bunun için yüksek bir ücret elde etmek imkânına sahiptir. Tabii kaynakların bol olması sebebiyle işçinin marjinal prodüktivitesi yüksektir. Kaba taslak bir hesabın ortaya koyduğu neticelere göre "makine istimali sayesinde bir Amerikan işçisi 36 işçiye bedeldir, Amerikan işçisinden sonra 17 kişiye bedel olan İngiliz, 12 kişiye bedel olan Alman, 11 kişiye bedel olan Fransız işçisi geliyor"¹⁰.

Bu suretle Amerika'da işçi prodüktivitesinin yüksek olduğu belirtildikten sonra ikinci bir noktaya temas edilebilir. Prodüktivitenin bu ka-

(8) Louis Pommery, Yeni zamanların iktisat tarihi, Çeviren: Cahit Talas, Siyasal Bilgiler Fakültesi yayımı, Ankara, 1956

(9) G. M. Trevelyan, English Social History, Longmans, Green and Co., Londra 945.

(10) Louis Pommery, Aynı eser.

dar yüksek oluşu onun daha da yükseltilmesi hususunda bir müsevvik rolünü oynuyor. Çünkü işçi prodüktivitesinin yüksek olduğu memleketlerde sanayie yapılacak her yatırımın veya istihsal usullerinde ve işletme içi beşerî münasebetlerde yapılacak her ıslâhatın meydana getireceği istihsal artışı, prodüktivitenin düşük olduğu memleketlere nazaran (mutlak rakamlar itibariyle) çok daha fazladır. İşte bunun içindir ki istihsalde zaman kaybım telâfiye çalışan bütün usuller ve bu arada Taylor usulü evvelâ Amerika'da zuhur etmiş, çalışmanın ilmî bir suretle tanzimi mânasına gelen "Scientific Management" ilk defa bu memlekette inkişaf etmiştir. Sanayi Sosyolojisi ise bu inkişaf merhalesinin son hamlesini teşkil ediyor.

c) Mâlî ve hükukî faktör:

Yukarıda işaret ettiğimiz âmil belki de istihsal vasıtalarının birleştirilmesi suretiyle vuku bulan mâlî temerküzün, yani anonim şirket nâmı verilen işletme statüsünün en ziyade Amerika Birleşik Devletlerinde taammüm etmiş olması hususunda başlıca müessir rolünü oynamıştır. Bu suretle hisse senetlerinin satılması ile kalabalık bir kütlein sermayeleri birleştirilerek elde edilen imkânlar, bir tek kapitalistin veya bir kapitalistler grubunun imkânlarının çok fevkine yükselmektedir. İşçinin yüksek ücret alabilmesi ve aynı zamanda hisse sahibi durumuna geçebilmesi anonim şirketlerin teşekkülünü ve inkişafını teşvik etmiştir.

Fakat burada asıl mühim nokta idarecinin davranışlarında meydana gelen değişikliktir. Bir veya bir kaç hissedar değil, fakat binlerce hissedar işletmenin sahibi olunca işçiye karşı takınılacak insanî davranış veya rol hissedarlardan idarecilere geçiyordu. Şu var ki, bu insaniyetperver rolün kendileri de birer müstahdem olan idarecilere artık hiç de uygun düşmediği ifade edilebilir. Diğer taraftan işçi aynı zamanda sermayedar, aynı zamanda hükûmete tesir edebilecek derecede siyasî kudrete sahip bir kütle ve aynı zamanda halkın büyük bir kısmıdır. Bunun içindir ki son 20-30 seneden beri anonim şirket idarecisinden beklenen rol, hissedarların, işçilerin, hükûmetin ve halkın taleplerini muvazeneli bir şekilde tatmin edebilme kudretine göre tarif edilmiş bulunuyor¹¹.

İşletme patronunun bir veya bir kaç kişi olduğu, yani anonim şirket şeklinin taammüm etmediği memleketlerde marjinal faydası düşük olan yüksek kârlara duyulan arzu ve binnetice beşerî münasebetleri is-

(11) John B. Knox, The Sociology of Industrial Relations, New-York, 1955.

lâh probleminin patron zaviyesinden taşıdığı ehemmiyet nisbeten zayıftır. Halbuki anonim şirketin profesyonel idarecisi diğer bütün meslek mensupları gibi cemiyete karşı mes'uliyetlere sahip olan bir insandır. Ve bunun içindir ki, onun istihsal usullerini ve işletme içi beşeri münasebetleri ıslâh hususunda giriştiği bütün tedbir ve teşebbüsler işçiye karşı insanî davranış arzusunun neticesi olmaktan ziyade cemiyetin bütününün taleplerini tatmin edebilmek ve bu suretle kendi mevkiini muhafaza edebilmek arzusundan doğmaktadır.

d) Muvazeneli ekonomi faktörü:

Nihayet, sanayi sektörünün gelişmesi lehine ziraat sektöründen geniş ölçüde fedakârlık eden Batı Avrupa memleketlerinin aksine, Amerika Birleşik Devletlerinin muvazeneli bir şekilde birbirini destekliyen ve teşvik eden son derece mükâmil ziraat ve sanayi sektörleri ile bizzatîhi muazzam bir piyasa teşkil etmekte olduğu ifade edilebilir. "Dünya nüfusunun %6 sun teşkil eden Amerikan halkı, dünya kauçuk ve petrol istihsalinin %75 ini, ham ipek istihsalinin %65 ini, şekerin %25 ini istihlâk ediyor. Amerika'dan dönen Avrupalılar, ihtiyar kıtanın taksimini, mübadeleleri sekteye uğratan sayısız gümrük mânialarını, derin, düşündürücü, şiddetli ayrılıkların melânkoli ile müşahede ediyorlar. Amerika gibi bir kitle halinde istihsalî massedebilecek müttehit bir Avrupanın rüyasını görüyorlar. Amerikan teknisyenlerinin gayreti bu müsait iklimi âzamî bir surette kullanıyor. Bu gayret, işin ve tesislerin durmadan ırandımanının artmasıyla sona eriyor"¹².

İşte, sanayi sosyolojisi bütün istihsal artışların kolaylıkla massedebilecek kadar kalabalık ve kudretli olan bu Amerikan müstehlikleri külesinin istihlâk arzusunu tatmin için başvurulan sonuncu çâredir.

Buraya kadar sanayi sosyolojisinin 20. ci asırda Amerika Birleşik Devletlerinde ve onu takiben de Avrupa memleketlerinde tezahür ve inkişaf etmesi sebepleri üzerinde durmuş bulunuyoruz. Şimdi, sanayi sosyolojisinin ancak 20. ci asırda doğmasını gerektiren zamanî ve Amerika'da doğmasını ve en çok bu memlekette inkişaf etmesini gerektiren mekânî şartların memleketimizde ne dereceye kadar mevcut olduğunu düşünebilir ve mevzu bahis ilim dalının bizdeki tatbikat imkânlarının ne gibi şartlarla mukayyet olduğunu inceleyebiliriz.

(12) Louis Pommery, Aynı eser.

Türkiyenin bu günkü şartları ve Sanayi Sosyolojisi :

Avrupa memleketlerinin 18. ci, 19. cu ve 20. ci asırları kaplayan bir sürede, Amerika Birleşik Devletlerinin ise mekanik bir surette daha kısa bir zaman zarfında gerçekleştirmiş oldukları sivil, siyasi ve sosyal haklar bakımından hangi merhalede bulunuyoruz?

Bu sorunun cevabı pek ümit verici değildir. Amerika'da "Korkudan kurtulma hürriyeti" diye isimlendirilmiş olan ferdi Güvenlik hakkı ancak 1961 tarihli yeni Anayasamızın 30. cu maddesi ile bütün Türk vatandaşlarına garanti edilmiştir. Başka bir misâl olarak kontrat hürriyetini ele alalım. Millî Korunma Kanunu gibi bazı kanunlar kontrat hürriyetini temelinden sarmıştır. Devletin sabit gelirli zümreye asgarî geçim seviyesini garanti edebilecek derecede ücret veremeyişinin mahzurları kiralarn dondurulması suretiyle gayri menkul sahiplerinin sırtından telâfi edilmeğe çalışılmış ve böylece mülkiyet ve kontrat hürriyeti çiğnenmiş bulunuyor. Bu durumda bir taraftan hususî kontrat hakkını bu derece çiğnerken Kollektif Pazarlık hakkının tatbikatından ve böylece yeknesak olmayan (tezatlarla yüldü) bir sistemin tahakkukundan elbette fayda ümit edebilmemize imkân yoktur. Demek oluyor ki, alt tabakaya mensup fertlerin sosyal haklarını garanti edemiyen devlet, bu aksaklığın mahzurlarını bertaraf edebilmek için sivil haklardan biri olan kontrat hakkını tahdiide kalkışmış bulunuyor. O kontrat hakkı ki, kollektif bir karaktere büründüğü zaman alt tabakaların en kuvvetli dayanağını teşkil etmektedir.

Siyasi hakların da gerektiği şekilde kullanıldığını iddia edebilecek durumda değiliz. Mücerret rey hakkı onu kullanmak için gerekli vasıtalar mevcut olmadıkça hiç bir kıymet ifade edemez. Çünkü haklarla vasıtalar arasında iki türlü mâniya vardır ve bu mâniyaların bertaraf edilmesi hakların elde edilmesinde de mühimdir¹³.

Bunlardan birincisi peşin hükümlerdir ve bazı zümrelerin siyasi hakka lâıyk olmayışı şeklindeki düşüncelere ve bu düşüncelerin o zümrelerde yarattığı aşâğılık dygularına sebebiyet verir. Onların kolayca kandırılmalarına ve haklarını yanlış bir şekilde kullanmalarına yol açar.

İkincisi servetin gayri müsavi surette dağılmış olması keyfiyetidir ve topraksız zümreleri arazi sahibinin, sosyal haklardan mahrum ecir zümreleri ise patronun hâkimiyeti altına sokar. Bedava tahsil imkânlarının her vatandaşa garanti edilmiş olmadığı memleketlerde bu hâkimiyet cehaletin tesiriyle daha da fazla şiddet kesbeder.

(13) Marshall, Aynı eser.

Sosyal haklara gelince, onları garanti edebilmek bakımından garb memleketlerine nazaran ne derece geri kaldığımızı izaha ihtiyaç yoktur. Bedava tahsil, bedava tedavi, ihtiyarlık sigortaları, çocuk zamları gibi fakirle zengin arasında, güçlü kuvvetli gençle çalışma gücünü kaybetmiş ihtiyar arasında, tek başına yaşayan bekârla masrafa garkolmuş çok çocuklu evli arasında mevcut belki kantitatif farkı değil fakat kalitatif farkı tam mânasiyle ortadan kaldıran, yani emniyetsizliği emniyet haline korku ve huzursuzluğu huzur haline inkilâp ettirerek medenî hayatın mâna ve muhtevasına mânevî kıymetler ekleyen sosyal haklar bakımından her halde çok daha gerilerdeyiz ve 20. ci astım atmosferine henüz ulaşabilmiş durumda değiliz.

Gerçi ilk defa olarak 1961 tarihli Anayasa ile Türkiye Cumhuriyeti "Sosyal" bir devlet vasfını iktisap etmiş, mevzuu bahis Teşkilâtı Esasiye Kanununun temel hak ve vazifelere tahsis edilmiş bulunan ikinci kısmının üçüncü bölümünde (Madde: 35-53) sosyal ve iktisadî hak ve vazifeler yer almıştır¹⁴. Ancak, devletin iktisadî ve sosyal vazifelerinin hududunu belirten 53. eü madde, devletin iktisadî ve sosyal hedeflere ulaşma vazifelerini iktisadî gelişme imkânları ile mâlî kaynaklarının kifayeti nisbetinde ifa edebileceğini tasrih etmek suyetiyle sosyal gayenin maalesef ikinci plâna atılabileceği esasını ortaya koymuş bulunmaktadır .

Halbuki, sosyal hakların tahdit edilmiş olması zengin, fakir farklarının şiddetle hâkim ve fakir alt tabakaların son derece yaygın bulunmasını gerektiren bir iktisadî bünyeye sahip olmamız neticesini doğuruyor ve orta sınıfın mevcut olmayışı sadece sosyal değil, siyasî hakların bile tehlikede bulunmasının işaretini teşkil ediyor. Nitekim diktatörlerin en kolay tutunabildikleri yerler orta sınıftan mahrum sosyal çevrelerdir¹⁵. Siyasî hakların lâıyıkî ile kullanılmayışı plânlı ve kontrollü bir iktisadî gelişmeyi ve buna müsteniden başarılabilir sosyal adalet nizamını tehlikeye sokuyor .

Şu halde, sosyal tarihçemiz ve bu günkü sosyal şartlarımız batı memleketlerinde muvaffakiyetle tatbik edilebilen sanayi sosyolojisinin Türkiye'de de tatbiki hususunda ümit kırıcı vasıflar arz etmektedir. Sanayi sosyolojisinin memleketimizde tatbikinden batıda elde edilen neticelerin aynen tahakkukunu ümit etmek demek, sivil, siyasî ve sosyal ga-

(14) İsmet Giritli, 1961 Anayasamız ve getirdiği bazı yenilikler, İst. Üni. Hukuk Fak. Dergisi, Cilt: XXVIII, Sayı: I, Sf. 3.

(15) Metin Kıratlı Niçin Almanya bir Roosevelt ve Amerika bir Hitler çıkarmadı? Siyasal Bilgiler Fak. Dergisi, Cilt: XVI, No. 4, Sf. 163.

rantilerden mahrum fertlerin sırf işletme içi bir tedbir olarak tatbik edilecek "insanî muamele" neticesinde verimli birer istihsal âmili haline geçiverceklerine inanmak demektir. Böyle bir neticeyi ümit edebilmek için kanaatimizce haddinden fazla iyimser olmak lâzımdır.

Bu durumda, sanayi sosyolojisinin mevzuuna giren beşerî münasebetler problemini batı memleketlerinde anlaşıldığı mânada nisbeten dar bir çerçeveye inhisar ettirme teşebbüsleri memleketimizin sosyal realitesini görmemezlik demek olacaktır. Gerçi batı memleketlerinde ve Amerika'da dahi sanayi sosyolojisi problemleri sadece işletme içi beşerî münasebetlere taâllük eden konular olarak ele alınmayıp meslekler ve sosyal sınıflar sosyolojisi veya şehir sosyolojisi gibi muhtelif dallarla da yakından alâkalı bulunmaktadır¹⁶. Fakat hiç bir zaman sivil, siyasî ve sosyal hakların ve bunlarla ilgili müesseselerin geçirdiği tarihi tekâmülü ve bu tekâmülün bu günkü izlerini mütalâa etmek gibi aşırı Geştaltçı bir temayül izhar etmesine lüzum yoktur. Halbuki memleketimiz batı memleketlerinden çok farklı bir sosyal tarihe sahiptir ve bizler de bu farkın ehemmiyetini inkâr edemeyecek bir durumda bulunuyoruz.

Sanayi sosyolojisinin Amerika Birleşik Devletlerinde zuhurunu temin eden ve inkişafını hızlandıran âmiller zaviyesinden memleketimizin hedef olabileceği kıymet hükmüne gelince, bu bakımdan Amerika'nın batı Avrupa memleketlerine nazaran arzettiği farkların memleketimiz için evleviyetle vârit olduğu ifade edilebilir.

Her şeyden evvel, yeni bir Türkiye Cumhuriyeti Devleti yaratırken Osmanlı İmparatorluğu devrinden beri devam edegelen bir çok sosyal müesseseleri ve tecemmüf bir sosyal bünyeyi devir almış olmamız keyfiyetine işaret etmeliyiz. Cumhuriyet hükûmeti gerekli maddî tedbirleri kısa zamanda gerçekleştirebilirdi. Fakat insan unsuru ile alâkalı olan zihniyet, temayül ve davranışlarda kısa zamanda büyük bir inkişaf meydana getirebilmek mümkün değildir. Bu günkü nesli teşkil eden bizlerin dedelerimiz yarı müstemleke devrinin insanları idiler. Bizim bu gün taşıdığımız zihniyet onları ntaşıdıkları zihniyetten hiç şüphesiz biraz farklıdır. fakat hiç bir zaman tamamen farklı değildir. Halâ kapitalist espriye, tabiatı rönesansvâri bir zihneyetle istismar temayülüne, işbirliğine ve lâik düşünceye tam mânasiyle kavuşabilmiş değiliz. Halbuki sanayi sosyolojisi tabiatı ve işgücünü ilmi yoldan istismar gibi son derece modern bir zihniyetin mahsulüdür ve bu zihniyetin henüz yaygın olmadığı sos-

(16) Miller and From, Industrial Sociology, New-York, 1950.

yal çevrelerde müsait bir inkişaf zemini bulabileceği hususu garanti edilemez.

Kaldı ki, böyle bir müsait çevrenin mevcudiyeti farzedilse bile sanayi sosyolojisinden memleketimizde sağlanması ümit edilebilecek neticeler Amerika'dakine kıyasla pek ehemmiyetsiz kalmağa mahkûmdur. Tabii servetlerimiz Amerika'dakilere nazaran çok mahdud olduğu cihetle emek ve tabiat unsurları arasında emek lehine bir üstünlük mevzu bahis değildir. Bu durum emeğin produktivitesini düşürüyor. Mamafih produktivitenin memleketimizde %100 artırıldığı dahi farzetsek bunun neticesi kendi memleketimiz ölçüsünde kıymet ifade edebilecek bir nisbi istihsal artışı olmakla beraber, milletlerarası mukayeselerde ehemmiyetli bir sıra işgal edebilmemize imkân verebilecek mutlak istihsal artışı telâkki edilemeyecektir. Artış nisbetlerinin yüksekliği nisbetin tatbik edildiği rakam düşük olduğu takdirde ehemmiyetsiz bir mutlak artış şeklinde tecelli etmektedir. Meselâ bir saatte 1500 ünite mal imâl eden bir işçinin istihsalı %10 arttığı takdirde, bu, saatte 150 ünitelik mal artışı ifade eder. Halbuki saatte ancak 20 ünitelik bir imâlât kapasitesine sahip bulunan bir işçinin istihsalı meselâ %50 gibi yüksek nisbetli bir artış kaydederek 40 a dahi çıksa bu farkın mutlak rakamlar itibariyle ifadesi ancak 20 üniteden ibarettir. Bu durumda produktiviteyi arttırması itibariyle sanayi sosyolojisinin cemiyetin fakir çehresini birdenbire zenginliğe inkilâp ettirebilecek bir sihirli değnek olmadığını kabul etmek mecburiyeti vardır.

Yukarıdan beri sıraladığımız şartlar mâlî temerküz hâdisesinin memleketimizde tahakkuk edememiş olması keyfiyetini de izaha az çok kâfidir. Ücretlerin düşüklüğü hisse senedi satın alabilecek kalabalık bir orta sınıfın teşekkülünü önlemekte, bu durum anonim şirketlerin inkişafını baltaharak işletmeyi miras yolu ile değil bürokratik yoldan iktisap eden mütehasıs idarecilerin yetişmesini önlemektedir. Halbuki işçinin produktivitesi problemi ile ve buna bağlı olarak işletme içi beşeri münasebetleri islâh keyfiyeti ile ilmi bir görüş zaviyesinden selâhiyetle ve muktedirane bir surette alâkadar olabilecek idareci daha ziyade bu tip idarecidir.

Nihayet mübadele imkânlarının mahdud oluşu, yekûn itibariyle milli gelirin düşüklüğü ve bunun orta sınıftan ziyade ihtiyaçları birbirinden çok farklı bulunan üst ve alt tabakalar arasında taksim edilmiş ve böylece talep farklılığına meydan vermiş olması keyfiyeti ziraat ve sanayi sektörlerinin muvazeneli bir şekilde birbirlerini tamamlamaları hu-

...susundaki güçlüklerle de birleşerek dahilî piyasayı daraltmak suretiyle bu piyasanın esasen pek zayıf bir ölçüde tecelli eden mecmû talebini tatmin için bir tedbir olarak sanayi sosyolojisine müracaat ihtiyacının hissedilmesi ihtimallerini zayıflatmaktadır. Bu cılız ölçülü mecmu talepte vâki artışlar daha önce tatbiki zaruri olan tedbirlerle meselâ teknolojik terakki ve işçinin kalitesini yükseltici maarif ıslâhatı ile birlikte evvelâ ücretleri yükseltmek ve bunun müşevvik rolünden faydalanmak suretiyle pek âlâ tatmin edilebilir. Ücretler memleketimizde henüz çok düşük ve teknolojik bilgi seviyemiz de çok geri olduğu için bu hususlarda kaydedilecek terakkilerin ifa edebileceği müşevvik rol bir hayli yüksek olacaktır.

Düşük bir ücretle çalışan ve en basit maddî ihtiyaçlarını tatmin-den âciz bulunan işçi kendisine insanî muamele tatbik edilip edilmediğini düşünebilecek durumda değildir. Mültefit bir davranış karşısında kendisi ile istihza edildiği zannına kapılarak idarecilere muğber olması bile mümkündür.

Görülüyor ki sanayi sosyolojisi tedbirlerinden aşırı derecede faydaları neticeler ümit edebilecek durumda değiliz. Buna rağmen sanayi sosyolojisine tamamen lâkayit kalmamız da her halde terviç edilemez. Şu var ki, Amerika'da ve Avrupada dahi ancak yakın zamanlarda inkişaf eden bu genç ilim dalma karşı göstereceğimiz alâka körü körüne bir taklitçilikten ibaret olmamalı, memleketimizin sosyal realitesinin zarurî kıldığı tedbirlerin yani sivil, siyasî ve sosyal haklara taâllük eden inkilâpların heyeti umumiyesini kavriyacak kadar geniş tutulmalıdır. Batı Avrupanın sosyal müesseselerini bünyesine kolayca mal etmiş olan Amerika Birleşik Devletleri'nde yetişen sosyologlar sadece amelî çalışmalarla çok defa tatmin olabildikleri halde bizler içtimaî bünyemizin tarihî devirlerinden beri devam edegelen aksaklıklarını teşhis etmek mecburiyetindeyiz ve bunun için tarihî metodu kullanmak ve araştırmalarımızda daha şumullü hareket etmek, gestaltçı davranmak zorundayız. Değerlerini çok takdir ettiğimiz Amerikalı meslekdaşlarımızla işbirliği yapmak, onlardan yeni şeyler öğrenmek hakikaten çok zevklidir. Fakat mesele bu yeniliklerin kendi içtimaî bünyemize tatbiki merhalesine intikal edince bu merhalede mes'uliyetin tamamı bizlere ait olacaktır.